

Provincie Noord-Brabant

College van Gedeputeerde Staten
T.a.v. de heer M. van Gruijthuijsen,
Gedeputeerde Economie, Kennis & Talentontwikkeling
Postbus 90151
5200 MC 's-Hertogenbosch

In afschrift aan: Leden van Provinciale Staten
Afdeling Kennis en Onderzoek

DATUM:

6 oktober 2021

KENMERK:

2021.06.10/IO

ONDERWERP:

Brede Welvaart voor vandaag en morgen;
Brabant sterker uit de coronacrisis

Geacht college,

Hoe kan Brabant sterker uit de coronacrisis komen en welke investeringen zijn daarvoor nodig? Naar aanleiding van de adviesvraag 'Impactvol investeren' brengt BrabantAdvies de effecten van de coronacrisis op het provinciaal investeringsbeleid in beeld. Na de al ingezette herstelaanpak¹, staat in dit advies de middellange termijn als perspectief centraal. Het advies is tot stand gekomen via interviews met experts van binnen en buiten Brabant, gesprekken met de raadsleden van BrabantAdvies en deskresearch. Als onderliggend product is de publicatie '*Brabant sterker uit de crisis*' uitgebracht, waarin experts op diverse thema's (van industrie tot leefomgeving en cultuur) hun visie geven op de veranderingen in coronatijd.

Dit rapport bespreekt het belang van brede welvaart met investeringen op drie fronten: een inclusieve arbeidsmarkt, inclusief onderwijs en inclusief gebruik van de leefgebieden en de publieke ruimte. Corona is nog nauwelijks ten einde of de volgende grote uitdagingen dienen zich alweer aan. Experts waarschuwen voor de gevolgen van klimaatverandering en de noodzaak van duurzaam gebruik van grondstoffen en materialen. Bovendien is, in een tijd van toenemende sociaaleconomische verschillen, het vraagstuk van welvaartsverdeling actueler dan ooit. Dit vraagt, zeker voor de aanpak van de maatschappelijke transitie en de kwaliteit van leven, om aandacht. Daarom is het noodzakelijk dat nú geïnvesteerd wordt voor de lange termijn, via een samenhangende investeringsaanpak, met brede welvaart als centrale focus.

1 De provincie Noord-Brabant heeft gedurende de coronacrisis diverse initiatieven ondernomen, zoals een noodpakket voor de Brabantse economie en werkgelegenheid, overbruggingskrediet voor het mkb, steun voor de culturele sector en het versnellen en naar voren halen van investeringen. In samenwerking met de 12 grootste Brabantse gemeenten (B5 + M7) is een investeringsagenda opgesteld, met als doel de Brabantse economie concurrerender, weerbaarder en inclusiever uit de coronacrisis te laten komen. Zo'n 80 projecten zijn goedgekeurd, die zich clusteren rond de Brabantring (realiseren digitale snelweg), het opschalen van Brabant Leert, het verduurzamen van bestaand vastgoed, vitale en gezonde steden en het beter ventileren en verduurzamen van scholen. De financiering wordt bij elkaar gebracht via Europese, landelijke, provinciale en lokale middelen (Provincie Noord-Brabant, Brabantse Ontwikkelingsmaatschappij, B5 & M7, 2021).

1. DE CORONACRISIS IN PERSPECTIEF

Brabant stevig geraakt

De coronacrisis heeft de Brabantse samenleving stevig geraakt, met relatief veel sterfgevallen en een ongekende druk op de zorg en samenleving. Dat juist een aantal plekken in Brabant zich hebben ontwikkeld tot brandhaard van het coronavirus riep in onze provincie steeds meer vragen op. In het maatschappelijk debat werden steeds vaker verbanden gelegd tussen luchtkwaliteit, eerdere uitbraken van ziekten zoals de Q-koorts en de mens-dierdichtheid in getroffen gebieden, als verklaring voor mogelijke risicofactoren in Brabant. Aanvullend onderzoek zal hier verdere inzichten in moeten geven (BrabantAdvies, 2020a).

Het belang van de vitale sectoren

De coronacrisis heeft het belang van de vitale sectoren voor de economie duidelijk onderstreept. Binnen die ontwikkeling bleek ook de kwetsbaarheid ervan (Sociaal-Economische Raad, 2021). Het zorgpersoneel heeft een ongekende inspanning geleverd. Maar de coronacrisis maakte ook duidelijk hoe kwetsbaar de gezondheidszorg is georganiseerd.² Het onderwijs kende een ongekende werkdruk. De positie van de vele flexkrachten kwam onder het vergrootglas, met het meest in het oog springend de arbeidsmigranten (ruim vertegenwoordigd in de transport- en agrarische sector). De coronacrisis legde hiermee het vergrootglas op het belang van goed georganiseerde vitale sectoren, maar toonde tegelijkertijd de beperkte buffers en de grote personeelskrapte (WRR & KNAW, 2021). Dit bovendien in een context van een groeiende spanning in de verhouding tussen publieke sector en samenleving (ook zichtbaar rond de discussie omtrent vaccinatie- en heropeningsbeleid).

Na een diepe dip is Brabant economisch weer vol op stoom

Mede dankzij de uitgebreide steunpakketten vanuit de overheid zijn de grootste klappen van de crisis ongekend snel opgevangen (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2021d). De lessen uit de vorige recessie - toen met de financiële crisis gekozen werd voor een aanpak van bezuinigingen - droegen eraan bij dat een krachtig stimuleringsbeleid werd gevoerd in de vorm van crisismaatregelen en steunpakketten. In het tweede kwartaal van 2021 - ruim een jaar na aanvang - bleek de economie in alle Brabantse regio's weer op of boven het niveau van pre-corona te zijn.

De verschillen tussen sectoren waren groot. De toegevoegde waarde van de horeca kromp in 2020 met ruim 40%. Ook de bedrijfstakken 'cultuur, sport en recreatie' (-24,5%) en 'vervoer, opslag en post' (-15,3%) werden hard geraakt. De sectoren 'openbaar bestuur' (+ 2,5%), 'verhuur en handel in onroerend goed' (+ 2%) en 'specialistische zakelijke dienstverlening' (+1,3%) kenden juist een lichte groei. Waar de industrie in 2020 nog met 2% kromp, maakte ze in 2021 - gedreven door de vraag naar technologische producten en een tekort aan chips - een harde groei door (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2021a). De sterke stijging van de high tech industrie maakte dat Zuidoost-Brabant de sterkst groeiende regio van het land was in het tweede kwartaal van 2021. (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2021e).

² Niet alleen voor wat betreft ziekenhuizen, maar in de gehele zorgsector (getuige bijvoorbeeld de druk op de huisartsenzorg). De druk op de verzorging, verpleging en thuiszorg (VVT) is onverminderd hoog (om de verzorging van kwetsbare ouderen over te nemen) en de jeugdhulp staat door corona blijvend onder druk. Op termijn is de groei van de zorg(vraag) onhoudbaar, gezien de alsmaar stijgende en duurdere zorg. Corona is een katalysator geweest om deze al spelende ontwikkeling urgenter in beeld te brengen.

De werkloosheid in Brabant liep gedurende de coronacrisis op van 3,0% naar 4,0% (derde kwartaal 2020), maar daalde het jaar daarop alweer naar 3,0% (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2021c). Met een toename van het aantal vacatures - door het snelle herstel van de economie - ontstond een ongekende spanning op de arbeidsmarkt met als zijeffect verschuivingen op sectorniveau. Zo verliet 1 op de 5 werknemers de horeca voor werk elders (FNV Horeca, 2021).

Tijdelijke of structurele veranderingen?

Kort na de coronacrisis is nog lastig te zeggen welke veranderingen tijdelijk waren en welke structureel effect hebben. Zo kende de vraag naar woningen in het buitengebied in coronatijd een opleving, maar is de oorzaak eerder te vinden in de spanning op de stedelijke woningmarkt dan in veranderende woonvoorkeuren (Planbureau voor de Leefomgeving, 2021).

Wel heeft corona een aantal kansen duidelijk zichtbaar gemaakt. Doordat we in groten getale zijn gaan thuiswerken, volop gebruik hebben gemaakt van digitale toepassingen en de vrije tijd in de Brabantse bossen en natuurgebieden hebben besteed, zijn nieuwe mogelijkheden en gedrag binnen handbereik gekomen. Naast kansen zijn er ook bedreigingen, zoals de toenemende verschillen in de samenleving en de onhoudbare groei van de zorg(vraag). Daarmee is de vraag voor de provincie nu relevant: welke mogelijkheden voor verandering houden we vast? Wat willen we stimuleren? En waar nemen we afscheid van?

Het moet en kan anders

Op een dieper niveau heeft de coronacrisis geleid tot een gevoel van urgentie, dat zaken in de economie en samenleving anders moeten en kunnen worden aangepakt. De roep om een inclusief beleid komt in de visies van de experts in onze publicatie krachtig naar voren en het belang ervan wordt in tal van adviezen en onderzoeken ondersteund, zoals dat van Glocalities³. Het leidde ook tot het luiden van de noodklok van de burgemeesters van de vijftien grootste steden begin dit jaar dat zonder investeringen een miljoen Nederlanders structureel achterblijven op de rest van de bevolking (Harmsen, J., 2021).

Collectieve investeringen zijn nodig op drie fronten: een inclusieve arbeidsmarkt, inclusief onderwijs en inclusieve steden. Op de arbeidsmarkt zijn groepen met een kwetsbare positie (werknemers met flexcontracten, jongeren en arbeidsmigranten) er sterker op achteruitgegaan. In het onderwijs dreigen jongeren door het mislopen van stages jarenlange achterstanden op te lopen en kan niet elke leerling mee in het digitaal lesgeven. Er is krimp in het vmbo en een te beperkte instroom in de beroepsopleidingen. Mensen met een kwetsbare positie zijn er in coronatijd ook qua gezondheid en sociaal welbevinden op achteruitgegaan. Dat is terug te zien in de angst om de baan te verliezen, zorgmijding en de stijging van stress onder jongeren (Kennisploaats Leefbare Wijken, 2020). 20 procent van de Brabanders ervoer in het najaar van 2020 meer stress dan vóór corona, 17 procent voelde zich eenzamer (Boelens, I., 2021). Op het stedelijke niveau zien we een ruimtelijke uitsortering met toenemende verschillen tussen kansrijke en kansarme wijken die zich ook vertaalt in grote gezondheidsverschillen (BrabantAdvies, 2021). De toenemende ongelijkheid tussen inwoners - bijvoor-

3 Ronald Inglehart - politicoloog en oprichter van de World Values Survey - voerde samen met internationaal onderzoeksbureau Glocalities een studie uit naar de veranderingen van de coronacrisis in 24 landen. Voornaamste conclusie is dat de impact van corona 'twee gezichten' kent: aan de ene kant leidt corona tot toenemende angst, woede en onzekerheid in de samenleving, aan de andere kant leidt juist het schaarser worden van bewegingsvrijheid en menselijk contact tot een grotere waardering van deze waarden en een oproep voor inclusieve economische groei en het verkleinen van de afstand tussen groepen.

beeld ook zichtbaar in fricties tussen groepen rond het vaccinatiebeleid - leidt tot een slechtere verdeling van hulpbronnen over de samenleving en een afname van het institutioneel vertrouwen. Sociale samenhang en economische stabiliteit gaan hand in hand.

Klimaat vormt een onderliggende urgentie

Daarnaast staat de volgende, nog veel grotere uitdaging voor de deur: die van het klimaat en de biodiversiteit. Uit recente studies en rapporten wordt steeds meer duidelijk over de effecten van wereldwijde klimaatverandering. De reductie van emissies bleek in coronatijd slechts van korte duur; inmiddels zijn we alweer bijna terug op het niveau van vóór corona (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2021f). Sterker, juist door toedoen van de vele coronaherstelplannen stijgt op internationale schaal de CO₂-uitstoot naar recordniveau (NU.nl, 2021).

Versnelling op een duurzame aanpak is hard nodig. De juiste omstandigheden liggen er: een gunstige situatie voor grootschalige publieke investeringen (Jonker, U., 2021), steeds meer Nederlanders die sinds corona duurzamer willen leven (Duurzaam Ondernemen.nl, 2020) en toegenomen duurzaamheidsuitgaven door grote bedrijven (ING, 2021). De oproep is daarom écht te durven kiezen voor groene investeringen. Niet alleen om een toonaangevende positie te veroveren in de economie van morgen (met een grote rol voor Brabants innovatieve industrie), maar ook in het belang van brede welvaart en de Brabantse leefomgeving. Corona heeft ons immers ook laten zien hoe gezondheid, economie én leefomgeving samenhangen.

Naar een samenhangende en structurele investeringsagenda

Nu de markt niet de panacee blijkt te zijn voor de complexe vraagstukken, krijgt de oproep om meer regie van de overheid steeds bredere steun. Onder toedoen van grootschalige steunpakketten en de lage rentestanden, komen ook middelen beschikbaar voor de aanpak van grote opgaven zoals miljarden voor het klimaat vanuit de Green Deal en het bijbehorende 'Just Transition Fund'. In lijn met de oproep van Mazzucato kan een actieve rol van de overheid, voorzien van een duidelijke toekomstvisie, leiden tot antwoorden op de maatschappelijke opgaven en duurzaam economisch succes. De rol van de regio is hierin cruciaal: innovatie speelt zich af op het regionale schaalniveau: binnen en tussen regionale ecosystemen voor onderzoek, innovatie en toepassing. Het is belangrijk deze regionale ecosystemen sterker af te stemmen op de transitie-opgaven, met ruimte voor nieuwe spelers en initiatieven. De oproep aan het rijk om hieraan op veel verschillende manieren richting en ondersteuning te geven, wordt steeds steviger: van een duidelijke visie op de transitiedoelen en meerjarige investeringsagenda tot aan regie op de ruimtelijke vertaling ervan⁴.

Aanhakend bij de inzichten van de experts tekent zich daarbij ook voor Brabant één bovenhangende vraag scherp af: op wat voor Brabant zetten we in? Brede welvaart, inclusief en duurzaam, is ook kiezen voor kwaliteit. Wat betekent dat voor de economische én ruimtelijke keuzes? Hoe vertalen we dat in investeringskeuzes en omgevingskwaliteit? Kortom, dit vraagt ook van de provincie om een integrale investeringsaanpak. De actie- en investeringsagenda Coronaherstel Brabant is een stap in de gezamenlijke integrale programmering. Doorontwikkeling van het investeringsbeleid vraagt om een meer structurele en systematische benadering, met een impact op brede welvaart.

4 In het rapport 'Grote opgaven in een beperkte ruimte' (2021) vraagt het Planbureau voor de Leefomgeving om sterkere ruimtelijke keuzes voor Nederland. Door de nadruk op het economisch gebruik de afgelopen decennia, zijn de toekomstbestendigheid van de ruimte en de aansluiting op de beleving van inwoners onder druk komen te staan. Nu Nederland voor grote (transitie)opgaven staat, begint zich dit steeds meer te wreken. Daarom roept het Planbureau op tot een meer samenhangende visie van de Rijksoverheid op de grote ruimtelijke opgaven, zoals verstedelijking, klimaat, natuur, waterbeheer en landbouw.

Het 'richting geven' bepaalt immers in belangrijke mate 'de beweging' en 'wat mogelijk te maken'. Daartoe heeft de provincie tal van instrumenten: als middenbestuur kan zij partijen samenbrengen en scheidt zij voorwaarden voor investeringen in transitie. Dat doet zij door de verschillende schaalniveaus te benutten. In spelend op landelijk en Europees beleid en middelen. Met de doorontwikkeling van eigen instrumentarium: van transitiegedreven innovatiebeleid bij de BOM, gebiedsgerichte aanpak van stikstof, binnenstedelijke transformatie-inzet via het ontwikkelbedrijf tot aan ondersteuning van arbeidsmarktregio's, inzet op andere vormen van mobiliteit binnen MIRT-afspraken (focus op thuiswerken in plaats van aanleg nieuwe infrastructuur) en investeringen in natuur via het GroenOntwikkelbedrijf en cultuur en creativiteit door te investeren in een veerkrachtig cultuursysteem. Impactvol investeren betekent bovendien 'meervoudig investeren': het benutten van meekoppelkansen over verschillende beleidsvelden (Bindend Besturen in Brabant, 2021). Maatschappelijke opgaven vragen bovendien om een bredere inzet dan alleen investeringen: met alle randvoorwaarden om zaken mogelijk te maken, inclusief normering, wet- en regelgeving, kennis-ontwikkeling, voorzien in de ruimtelijke randvoorwaarden.

2. IMPACT VAN CORONA EN DE INVESTERINGEN VOOR HET BRABANT VAN MORGEN

Om tot een krachtig investeringsbeleid te komen op de middellange termijn, is het nodig de provinciale investeringen af te zetten tegen de effecten van corona. Brede welvaart dient daarbij het vertrekpunt te zijn: de kwaliteit van leven van de Brabander in het hier en nu en de mate waarin deze al dan niet ten koste gaat van generaties later en elders in de wereld (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2020). Juist nu zijn er investeringen nodig om het vermogen van Brabant, de kwaliteit van ons landschap en het functioneren van de arbeidsmarkt ook richting de toekomst te garanderen. De effecten van corona blijken vooral een stimulant voor de al ingezette richting van beleid en investeringen.

CORONA ALS GAMECHANGER VOOR MOBILITEIT?

Het aantal verplaatsingen en de dagelijks afgelegde afstand per persoon daalde gedurende de lockdown met meer dan 50% (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2021b). Het thuiswerken nam een vlucht en een kwart van de werkenden verwacht dit ook na coronatijd vaker te gaan doen. Hoewel dit om aanpassingen vraagt aan de thuissituatie (met name voor alleenstaanden en gezinnen met jonge kinderen) biedt dit kansen voor een blijvende ontwikkeling die het aantal files terug kan brengen. Het PBL berekende dat corona niet zozeer tot minder, maar ander soort mobiliteit leidt: meer verplaatsingen voor 'overige motieven' als winkelen of visite, maar minder verplaatsingen voor woon-werkverkeer en minder files (Planbureau voor de Leefomgeving, 2021).

Zet in op minder en andere mobiliteit

Het benutten van dit momentum vraagt om een wezenlijk andere benadering van mobiliteitsbeleid. De overheid zou zich moeten blijven richten op een daadwerkelijke verschuiving: met 'minder mobiliteit' (zeker gezien de potentie van minder woon-werkverkeer) als integraal onderdeel van mobiliteitsbeleid (Raad voor de leefomgeving en infrastructuur, 2021), inclusief de MIRT-aanpak. Zet in op werktijdenspreiding (door afspraken te maken met werkgevers en onderwijsinstellingen), thuiswerken, digitale bereikbaarheidsalternatieven en gebiedsontwikkeling op goed bereikbare stedelijke locaties.

DE INDUSTRIE EN HET VERDIENVERMOGEN VAN MORGEN

Versnel de inzet op circulaire economie

Met het tijdelijk stilvallen van de wereldhandel en het feit dat er nauwelijks voorraden waren opgebouwd, ontstond een groot tekort aan grondstoffen. De geringe beschikbaarheid en torenhoge prijzen hebben nog jarenlang gevolgen voor sectoren als de automotive, chemie en (high tech) industrie. Hoewel snelle oplossingen niet voor de hand liggen, biedt het sterker inzetten op circulariteit een duurzame oplossing voor de toekomst: des te minder grondstoffen benodigd zijn, des te geringer de afhankelijkheid ervan in internationale stromen. De inzet van reststoffen uit de landbouw als grondstof biedt bovendien nieuwe kansen voor de landbouwsector. De combinatie van technologieën en sectoren biedt nieuwe perspectieven voor verduurzamingskansen, van de inzet op biobased economy tot aan het verkennen van de potentie van plasmatechnologie. In het kader van de Green Deal liggen er bovendien Europese middelen om op aan te sluiten, ook voor wat betreft nieuwe kansen en verdienmodellen voor de landbouw, automotive, chemie, de maakindustrie en de medische sector.

Inventariseer de effecten van reshoring en nearshoring voor ruimte-, energie- en arbeidsvraag

Met het wegvallen van productielocaties tijdens de coronacrisis, bleken bedrijven met een eenzijdige afhankelijkheid kwetsbaar. Daarmee zijn reshoring en nearshoring opnieuw onder de aandacht: bedrijven overwegen om een deel van hun productie terug te halen (reshoring, vaak in combinatie met de inzet van robotisering) of onder te brengen op dichterbij gelegen locaties zoals Turkije of Oost-Europa (nearshoring). Gezien de hoge transportkosten en forse milieu-impact dachten ondernemers hier al lang over na, maar is de ontwikkeling door corona in een stroomversnelling gekomen. Met de inzet van robotisering en digitale technologieën kan dit tevens leiden tot een hogere arbeidsproductiviteit, doorontwikkeling van bedrijfsmodellen en nieuwe incentives voor duurzaam produceren. Maar het zal ook leiden tot een ruimte-, energie-, en arbeidsvraag, steeds schaarser in Brabant. Daarmee is het ook relevant om beter in beeld te krijgen wat de effecten zijn van reshoring op deze vraag. Overigens wil dat niet zeggen dat reshoring voor elke ondernemer of sector de beste strategie is: de kracht van veel bedrijven in bijvoorbeeld de HTSM is juist de specialisatiegraad die zorgt voor een wereldwijd toonaangevende positie en de aanwezigheid van wederzijdse afhankelijkheden met landen als China. In dat geval is juist doorinvesteren in de eigen unieke technologie en specialisatiegraad wenselijk. De nieuwe geopolitieke omstandigheden zijn daarin uiteraard wel een heel relevante factor.

Bevorder de veerkracht van het mkb om te kunnen verduurzamen en te vernieuwen

Een andere constatering is het verschil in investeringsvermogen tussen grote en kleinere bedrijven. Grote bedrijven leken in coronatijd beter in staat investeringen voor de toekomst door te voeren, waarmee ze hun onderscheidend vermogen en concurrentiepositie ten opzichte van kleinere bedrijven versterken. Zo verhoogde één derde van de grootbedrijven tijdens corona haar duurzame investeringsplannen, terwijl één derde van de mkb-bedrijven ze juist uitstelde (ING, 2021). Al langer - ook vóór corona - is sprake van een eenzijdige inzet van R&D-investeringen: instrumentarium voor R&D en kennisontwikkeling focust zich voornamelijk op de grote, bestaande partijen. Ook als het gaat om de snel veranderende digitalisering en dataplatformisering, waar bij laatstgenoemde ontwikkeling het risico op geslotenheid en een 'winner takes it all'-beweging ontstaat (BrabantAdvies, 2020b).

Om zorg te dragen voor een krachtige economie, is het belangrijk in te zetten op de aanhaking van het Brabantse mkb en de toetreding van (ver)nieuwe(nde) bedrijven binnen de traditionele sectoren. Dit is ook relevant, gezien vanuit de transitie-opgaven: een te grote focus op bestaande clusters en bedrijven leidt tot het uitblijven van nieuwe ontwikkelingspaden die nodig zijn voor de transitieopgaven (Adviesraad voor Wetenschap en Technologie, 2021).

Maak ruimte voor nieuwe spelers

Het gevolg van een te eenzijdige aanpak kan zijn dat middelen worden ingezet op de 'verliezers van de toekomst' in plaats van de 'winnaars van morgen'. Zorg dan ook voor de juiste randvoorwaarden door enerzijds normen te stellen aan gevestigde bedrijven, maar ook ruimte te creëren voor kleinere, vernieuwende spelers. Hoewel de provincie over weinig eigen wet- en regelgeving beschikt, kan zij wel degelijk een rol spelen om innovatieve spelers in beeld te brengen. Ook om gunstige omstandigheden te creëren waaronder zij een marktpositie kunnen opbouwen (zoals investeringen in open innovatiesystemen en innovatiegericht aanbestedingsbeleid).

3. ARBEIDSMARKT IS DÉ GROTE UITDAGING

Zet in op een inclusieve arbeidsmarkt

Inmiddels zijn we van een crisis in een situatie beland van grote personeelskrapte. Dit biedt ook kansen voor een inclusieve arbeidsmarkt. De 'zwakke plekken' op de arbeidsmarkt zijn tijdens de coronacrisis duidelijk in beeld gekomen. Hoewel het merendeel van de werkenden de coronacrisis goed heeft doorstaan, zijn kwetsbare groepen (flexwerkers, jongeren en arbeidsmigranten) op een dieper niveau hard geraakt. Dit bracht de al lopende discussie om flexwerkers meer bescherming te bieden nog eens onder de aandacht (WRR & KNAW, 2021). Veel arbeidsmigranten raakten tijdens de lockdowns niet alleen hun werk, maar ook hun woning kwijt⁵, vanwege de koppeling met het arbeidscontract. Kwetsbare arbeidsomstandigheden uitten zich voor hen ook in een gebrekkige sociale zekerheid en een slechte toegang tot zorg. De flexibilisering is qua wet- en regelgeving een landelijk vraagstuk, maar de aanpak rond arbeidsmigranten vergt de komende tijd ook nog volop aandacht.

Geef richting aan personeelsvraag voor de grote transitie

In vrijwel alle sectoren van de economie is sprake van omvangrijke personeelstekorten. Om te slagen in de grote maatschappelijke opgaven van vandaag en morgen (zoals de energie-, klimaat- en digitale transitie) vormt het personeelstekort nu dé grote bottleneck (Grijpstra, D. & Meuwissen, J., 2020). Op de korte termijn is om- en bijscholing nodig, terwijl de 'vijver om uit te vissen' niet groot meer is; er zijn nog maar weinig werknemers die aan het benodigde profiel voldoen. De afnemende beroepsbevolking – onder het effect van vergrijzing – zet zich ook op lange termijn door. Aan het eind van deze eeuw, vanaf 2064, is zelfs een krimp van de wereldbevolking voorzien (Engels, J. 2020).

Onderzoek daarom hoe vanuit het onderwijs richting kan worden gegeven aan voldoende en goed personeel om de transitie te realiseren, waarbij opleidingen ook scherper worden gewogen op basis van arbeidsmarktkansen. Om tot een betere benutting van arbeidspotentieel te komen, is het tevens nodig de juiste omstandigheden te creëren voor

⁵ Honderden dakloze arbeidsmigranten zijn volgens de NOS in coronatijd in de vier grote steden opgevangen. Het aantal Oost-Europese arbeidsmigranten dat onderdak aanvraagt bij de daklozenopvang is sinds de coronacrisis fors gestegen: Zie <https://nos.nl/artikel/2368172-flinke-toename-arbeidsmigranten-bij-daklozenopvang-geen-werk-betekent-geen-huis>

internationale medewerkers (bijv. in het voorzieningsniveau en het bieden van een prettige sociaal-ruimtelijke omgeving), de kwaliteit van arbeid te vergroten, in aansluiting op de praktijk van de werkvloer, bij de talenten van medewerkers (Van der Meer, M., Dekker, R. & Noteboom, O., 2021) en de arbeidsproductiviteit te verhogen door te investeren in onderzoek en innovatie (Van Keulen, R., & De Heide, M., 2020).

Inclusief onderwijs als voorwaarde voor brede welvaart

De coronacrisis heeft andermaal duidelijk gemaakt dat het onderwijs een belangrijke voorwaarde is voor een meer toekomstbestendige arbeidsmarkt en het tegengaan van een toenemende kloof tussen vraag en aanbod, maar ook tussen groepen, wijken en opleidingsniveaus. Uit vele studies blijkt dat investeren in onderwijs en leven lang ontwikkelen op langere termijn het beste is voor breed economisch herstel en maatschappelijke participatie. Dat vergt een verdere positieverbetering van en samenwerking tussen het voorbereidend, middelbaar en hoger beroepsonderwijs (Hoefijzers ea., 2021). Momenteel worden nieuwe leerwegen tussen voortgezet onderwijs en het beroepsonderwijs ontwikkeld die op termijn een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de arbeidsmarkttekorten. De arbeidsmarkttekorten in de gezondheidszorg, het onderwijs en de techniek vragen om nieuwe vormen van samenwerking met het werkveld, versterking van stages en nieuwe arrangementen voor het bevorderen van 'van werk-naar-werk-transities' tussen verschillende branches en sectoren. Ook het thema 'leven lang ontwikkelen' kan nog veel beter uit de verf komen. Op de hogescholen en universiteiten ontstaan heel geleidelijk nieuwe initiatieven op dit terrein, maar ook op gemeentelijk niveau is er behoefte aan voorzieningen voor om- en bijscholing voor werkenden en voor hen die niet in het arbeidsproces deelnemen.

Stimuleer onconventionele oplossingen

Stimuleer daarnaast onconventionele oplossingen om tot doorbraken te komen in het verminderen van personeelstekorten, zowel in de aanbod-, vraag- en bemiddelingsfunctie van de arbeidsmarkt (BrabantAdvies, 2018). Projecten als 'open hiring' - hoewel niet voor alle sectoren een oplossing - laten zien dat er wel degelijk oplossingen mogelijk zijn met minder bureaucratie en zonder grote subsidies (NOS, 2021b).

Leg slimme verbindingen tussen regio's en sectoren

Bovengenoemde twee punten - de positie van kwetsbare groepen en personeelstekorten - vragen om een vertaling naar regionaal arbeidsmarktbeleid. Met de komst van Rijksmiddelen voor de instelling van de Regionale Mobiliteitsteams (Ministerie van Algemene Zaken, 2021) ligt er een natuurlijk moment om de samenwerking tussen stakeholders te versterken (BrabantAdvies & Het PON/Telos, 2021). De arbeidsmarktregio's zijn hierbij zelf aan zet, waarbij het van belang is meer dan nu lerend vermogen te ontwikkelen. Dat vergt een methodisch innovatieve aanpak van werken en een regelmatige, professionele uitwisseling tussen lokale initiatieven, academische werkplaatsen en publiek-private projecten tussen beroepsonderwijs en arbeidsmarkt. Juist doordat de provincie geen wettelijke taken heeft, kan ze verbindingen leggen tussen partijen die dat wel hebben, ook tussen regio's en sectoren. Dit vraagt om een rol van de provincie als partner 'aan tafel' in de arbeidsmarktregio's en als schakel met de landelijke overheid, sectoren en bedrijven (BrabantAdvies, 2019), ook door voor te sorteren op regionale, sectorale en Europese middelen.

4. WERK MAKEN VAN AANTREKKELIJKE, GROENE EN GEZONDE STEDEN

Inzet op de transformatie van binnensteden

Hoewel er duidelijke signalen zijn dat wonen in het buitengebied in coronatijd populairder is geworden, zijn de hoogste huizenprijzen en best betalende banen nog altijd in de binnensteden te vinden. Wanneer de stroom van expats opnieuw op gang komt, zal de woningvraag bovendien weer aantrekken. De (binnen)stad fungeert door agglomeratie- en schaalvoordelen nog altijd als 'motor van de economie' (Cordeweners, T., 2020). Desondanks is een kwaliteitsslag noodzakelijk. Het is zaak om met de stedelijke transformatie-opgaven win-wins te creëren om een groene, gezonde en inclusieve stad te realiseren. De provincie kan in samenwerking met gemeenten inzetten op duurzame en inclusieve conceptontwikkeling met cofinanciering door het rijk.

De toegenomen leegstand maakt de transformatie-opgaven urgent

De toenemende winkelleegstand in combinatie met de woningnood maakt deze transformatie-opgaven urgent. De al eerder ingezette ontwikkeling van meer internetwinkels en minder fysieke retail is in een stroomversnelling gekomen. Deze blijvende verandering heeft grote gevolgen. Voor begin 2022 wordt zelfs een stijging van 40% voorspeld. Juist de 25 grootste binnensteden kenden de grootste leegstand (Planbureau voor de Leefomgeving, 2020a). Punt van aandacht zijn de 'problemen achter de winkeldeur': de verborgen armoede onder winkeliers met panden op ongunstige locaties. Onverhuurbare panden leiden tot het verdampen van pensioenen en problemen op het persoonlijke financiële vlak. Zorg voor een sociaal vangnet voor deze groep en opleidings- en omscholingstrajecten waar nodig.

Betrek de opgave om kantoren te verduurzamen

Met de verplichting van energielabel C per 1 januari 2023, ligt er bovendien een grote verduurzamings- en transformatieopgave van het kantorenvastgoed in het verschiet; ruim 80 procent van de kantoren voldoet nog niet aan de vereisten (Cobouw, 2021). Grote effecten op de vraag naar kantoorruimte lijkt thuiswerken vooralsnog niet te hebben. Hoewel de wijze van kantoorgebruik verandert - meer vraag naar vergaderruimten en minder naar open werkplekken - leidt dit over de gehele linie niet tot een lagere behoefte aan kantooroppervlak (Planbureau voor de Leefomgeving, 2021).

Keer het tij van verdergaande segregatie tussen wijken

De ruimtelijke uitsortering tussen kansrijke en kansarme groepen is in coronatijd verder doorgezet. Met - in toenemende mate - tot gevolg wijken met 'cumulatieve problemen', onder andere op het vlak van gezondheid (zowel fysiek als mentaal), werkloosheid, inkomen en sociale factoren. Hierbij is sprake van een complex samenspel van aspecten: een lage sociaaleconomische status, leefstijlvraagstukken, maar ook een minder gezonde leefomgeving. Om verdere segregatie tegen te gaan, is het wenselijk dit soort 'hotspots' in samenwerking met wijkteams, woningcorporaties, scholen en inwoners verder in kaart te brengen om op basis daarvan tot collectieve aanpakken te komen. Als onderdeel van de transformatie-opgaven en binnen de inzet op gezonde verstedelijking kunnen de hotspots een plek krijgen, in een combinatie van fysieke ingrepen (zoals de vergroening van buurten) en sociaal beleid en culturele voorzieningen (BrabantAdvies, 2021).

Verduurzaming = verdichting én vergroening

De uitdaging is om tot verdichting in de (binnen)steden op te laten gaan met vergroening. Groen is hard nodig met het oog op de veranderende weersomstandigheden (klimaat-adaptatie en -mitigatie door de effecten van zowel overmatige neerslag als hittestress) en de afnemende biodiversiteit. Mensen lijken zich door corona bewuster van de waarde van hun woonomgeving (WRR & KNAW, 2021). Dit biedt kansen om de binnensteden te 'upgraden' met de hoognodige vergroening, mogelijkheden voor wandelen en fietsen en een breder profiel aan voorzieningen (functiemenging). Daarbij valt ook te denken aan de ontwikkeling van compacte gebieden, waarbij uitgezocht dient te worden in hoeverre de 15-minuten-stad ook voor de midsize-steden (M7) uitkomst biedt. Hier liggen bovendien de kansrijke verbindingen met het buitengebied. De grote ruimtelijke puzzel vraagt om coördinatie en afstemming tussen stad en land, met behoud van de groene omgeving. Voorkomen moet worden dat groen aan de rand van steden en dorpen al te gemakkelijk wordt opgeofferd voor woningbouw. De provincie kan een rol spelen via een duidelijke ruimtelijke visie op het Brabants landschap (stad-land verbindingen) en door aandacht te vragen voor de personeelscapaciteit (op het terrein van r.o.) bij gemeenten.

5. TOT SLOT

De coronacrisis heeft veel brede welvaartvraagstukken in een scherper licht geplaatst. Het is van belang om de ontwikkelingen op het terrein van de arbeidsmarkt, het onderwijs en onze leefomgeving in onderlinge samenhang te bezien. Dat vraagt om blijvende reflectie en het gericht monitoren van nieuwe ontwikkelingen. Ontwikkel een systematische uitwisseling tussen partijen en wees adaptief met investeringen, om deze zo goed mogelijk te verbinden aan de Europese en Rijksinzet. Maar bovenal: zet - in het verlengde van de actie- en investeringsagenda Coronaherstel Brabant - in op een structurele, samenhangende investeringsaanpak, met brede welvaart als uitgangspunt. Investeer nu, voor de brede welvaart van vandaag én morgen.

Met vriendelijke groet,

Elphi Nelissen

BrabantAdvies,
Voorzitter SER Brabant

BRONVERMELDING

- Adviesraad voor wetenschap, technologie en innovatie. (2021, mei). Samen de lat hoog leggen: Regio en Rijk bundelen de krachten voor innovatie. https://www.awti.nl/binaries/awti/documenten/adviezen/2021/05/26/advies-samen-de-lat-hoog-leggen/AWTI_Advies_Samen+de+lat+hoog+leggen.pdf
- Beunderman, M., & Van der Walle, E. (2021, 11 mei). DNB: nieuw kabinet moet het klimaatbeleid fors aanscherpen. NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/05/11/dnb-voer-scherper-klimaatbeleid-a4043334>
- Bindend Besturen in Brabant. (2021, 28 september). Essay: Ik geloof in sprookjes (in ontwikkeling). <https://bindendbesturen.nl/pf/essay-ik-geloof-in-sprookjes-in-ontwikkeling/>
- Boelens, I. (2021, 29 juli). Impact coronacrisis op Brabanders is nu vooral mentaal, 20 procent ervaart meer stress. bd.nl. <https://www.bd.nl/brabant/impact-coronacrisis-op-brabanders-is-nu-vooral-mentaal-20-procent-ervaart-meer-stress-ageocefe/>
- BrabantAdvies. (2018, mei). Toerusten & Innoveren - Naar een toekomstbestendig onderwijs- en arbeidsbestel. https://www.brabantadvies.com/wp-content/uploads/2020/03/Attacom_Textuur-BrabantAdvies-2018-Rapport_toerusten-2-WEB-DEF.pdf
- BrabantAdvies. (2019, november). Sector en Regio in samenspel: Naar een beter match van vraag en aanbod op de Brabantse arbeidsmarkt. <https://www.brabantadvies.com/wp-content/uploads/2020/02/Advies-Sector-en-regio-in-samenspel-03.12.2019-comp.pdf>
- BrabantAdvies. (2020a, mei). Brief Coronavirus: Oproep brede langetermijn-aanpak voor gezondheid. https://www.brabantadvies.com/wp-content/uploads/2020/05/BrabantAdvies_College-van-GS-PNB_Corona-gezondheid_15.05.2020b.pdf
- BrabantAdvies. (2020b, juni). Dataplatforms: de voedingsbodem voor morgen. https://www.brabantadvies.com/wp-content/uploads/2021/06/BrabantAdvies-Dataplatforms-de-voedingsbodem-voor-morgen_03.06.2021-DEF2.pdf
- BrabantAdvies. (2020c, juli). Economische Visie: “Concurrerend, duurzaam en adaptief”. https://www.brabantadvies.com/wp-content/uploads/2020/07/Briefadvies-Economische-Visie-2020_DEF_10.07.2020-1.pdf
- BrabantAdvies. (2021, januari). Een gezond Brabant voor iedereen. https://www.brabantadvies.com/wp-content/uploads/2021/02/Attacom_Textuur-BrabantAdvies-2021-Rapport-Een-gezond-Brabant-voor-iedereen-DEF-1_-10.05.2021.pdf
- BrabantAdvies & ArbeidsmarktInzicht.nl. (2021). Brabant sterker uit de crisis - Experts over de noodzakelijke keuzes voor morgen. https://www.brabantadvies.com/wp-content/uploads/2021/07/Publicatie_Brabant-sterker-uit-de-crisis.pdf
- BrabantAdvies & Het PON & Telos. (2021, april). Couleur regionale van de Brabantse arbeidsmarktregio's: Een onderzoek naar regionale netwerksamenwerking. https://www.brabantadvies.com/wp-content/uploads/2021/04/Couleur-regionale-van-de-Brabantse-arbeidsmarktregios_april-2021.pdf
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2020, 20 mei). Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2020. Voorwoord - Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2020 | CBS. <https://longreads.cbs.nl/monitor-brede-welvaart-en-sdgs-2020/>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2021a, april 1). De Nederlandse economie in 2020. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/de-nederlandse-economie/2021/de-nederlandse-economie-in-2020?onepage=true>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2021b, juni 30). Bijna een derde minder kilometers afgelegd in 2020. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/26/bijna-een-derde-minder-kilometers-afgelegd-in-2020>

- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2021c, augustus 15). Werkloosheid naar regio. <https://www.cbs.nl/nl-nl/visualisaties/dashboard-arbeidsmarkt/werklozen/werkloosheid-naar-regio>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2021d, augustus 17). Economie groeit met 3,1 procent in tweede kwartaal 2021. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/33/economie-groeit-met-3-1-procent-in-tweede-kwartaal-2021>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2021e, augustus 17). Economie in driekwart regio's weer op of boven niveau van voor coronacrisis. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/34/economie-in-driekwart-regio-s-weer-op-of-boven-niveau-van-voor-coronacrisis>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2021f, september 15). Uitstoot broeikasgasen bijna weer op niveau pre-corona. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2021/37/uitstoot-broeikasgassen-bijna-weer-op-niveau-pre-corona>
- Cobouw. (2021, 10 juni). Kantorenmarkt loopt drastisch achter in energieverplichting. Cobouw.nl. <https://www.cobouw.nl/duurzaamheid/nieuws/2021/06/kantorenmarkt-loopt-drastisch-achter-in-energieverplichting-101296108>
- Doets, B., Van der Meulen, H., & Schouten, R. (2020, april). Vernieuw de vernieuwing! <https://www.kplusv.nl/wp-content/uploads/2020/10/Essay-Vernieuw-de-vernieuwing.pdf>
- Duurzaam Ondernemen.nl. (2020, 28 december). Een derde van de Nederlanders wil sinds corona duurzamer leven. Duurzaam Ondernemen. <https://www.duurzaam-ondernemen.nl/een-derde-van-de-nederlanders-wil-sinds-corona-duurzamer-leven/>
- Engels, J. (2020, 15 juli). De wereldbevolking krimpt na 2064 en vergrijsst. Wie doet dan nog het werk? Trouw. <https://www.trouw.nl/wetenschap/de-wereldbevolking-krimpt-na-2064-en-vergrijsst-wie-doet-dan-nog-het-werk-b309ce4e/>
- FNV Horeca. (2021, 23 maart). 1 op 5 horecamedewerkers verliet sector door corona. <https://www.fnvhoreca.nl/actueel/nieuws/3009/fnv-horeca-1-op-5-horecamedewerkers-verliet-sector-door-corona>
- Glocalities. (2021, februari). Covid pandemic ignites fear, but boosts progressive ideals and calls for inclusive economic growth.
- Grijpstra, D., & Meuwissen, J. (2020, juni). Doorrekening scenario's arbeidsmarkt Zuid-Nederland. Etil & Panteia. <https://etil.blob.core.windows.net/media/scenarios-voor-de-ontwikkeling-van-de-arbeidsmarkt-panteia-etil-eindrap-3.pdf>
- Harmsen, J. (2021, 26 mei). Burgemeesters vragen een half miljard euro voor zestien kwetsbare gebieden. Trouw. <https://www.trouw.nl/binnenland/burgemeesters-vragen-een-half-miljard-euro-voor-zestien-kwetsbare-gebieden-bcc50446/>
- Hoefeijzers, M., T.Lohman, M. van der Meer en O.H.Noteboom (2021), Een nieuwe publieke opdracht voor het mbo', in Vakblad Profiel, mei, p.5-9.
- ING. (2021, januari). Grotere bedrijven investeren volop in duurzame herstart uit coronacrisis. <https://www.ing.nl/zakelijk/themas/duurzaam-ondernemen/grotere-bedrijven-investeren-volop-in-duurzame-herstart-uit-coronacrisis.html>
- IPCC, 2021: Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Masson-Delmotte, V., P. Zhai, A. Pirani, S. L. Connors, C. Péan, S. Berger, N. Caud, Y. Chen, L. Goldfarb, M. I. Gomis, M. Huang, K. Leitzell, E. Lonnoy, J. B. R. Matthews, T. K. Maycock, T. Waterfield, O. Yelekçi, R. Yu and B. Zhou (eds.)]. Cambridge University Press. In Press.
- Jonker, U. (2021, 20 september). Juist nu alle seinen op groen staan is de politiek verlamd. FD.nl. <https://fd.nl/politiek/1413332/alle-seinen-voor-grootse-daden-staan-op-groen-maar-de-politiek-is-verlamd-pui1ca9guVZo>
- Kadaster. (2021, juli). Weg uit de grote stad: Kadaster Kwartaalbericht woningmarkt 2e kwartaal van 2021. <https://www.kadaster.nl/documents/1953498/4462482/Kadaster+Kwartaalbericht+woningmarkt+2e+kwartaal+van+2021.pdf/bb6e6b1a-6918-8c67-6e50-6668c3966d99?t=1627396123388>

- Kenniswerkplaats Leefbare Wijken. (2020, april). De bedreigde stad: de maatschappelijke impact van COVID-19 op Rotterdam. <https://www.eur.nl/essb/media/2020-04-rapportdebedreigde-stad>
- Van Keulen, R., & De Heide, M. (2020). De economie na het coronavaccin: hoe Nederland zich uit de crisis kan innoveren. TNO. <https://repository.tno.nl//islandora/object/uuid:71a22817-2efd-4e27-a6f9-2e5d38b316ad>
- Van der Maat, C. (2021, 20 juli). Ongeleid verkeer op elektriciteitsnetwerk brengt vergroening in groot gevaar. Trouw. <https://www.trouw.nl/opinie/ongeleid-verkeer-op-elektriciteitsnetwerk-brengt-vergroening-in-groot-gevaar~b30do9cc/>
- Ministerie van Algemene Zaken. (2021, 6 september). Nieuwe aanpak regionale mobiliteitsteams. Coronavirus: Sociaal Pakket | Rijksoverheid.nl. <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/sociaal-pakket/begeleiding-van-werkloosheid-naar-nieuw-werk/regionale-mobiliteitsteams>
- Van der Meer, M., Dekker, R., & Noteboom, O.-H. (2021, 7 augustus). Een betere arbeidsmarkt begint op de werkvloer. Trouw. <https://www.trouw.nl/opinie/een-betere-arbeidsmarkt-begint-op-de-werkvloer~b7oacde7/>
- NOS. (2021a, augustus 9). IPCC: ongeëvenaarde klimaatverandering leidt tot fors meer weersextremen. <https://nos.nl/collectie/13871/artikel/2393226-ipcc-ongeevenaarde-klimaatverandering-leidt-tot-fors-meer-weersextremen>
- NOS. (2021b, 5 september). Geen cv, geen opleiding en toch een baan dankzij "open hiring". <https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2396666-geen-cv-geen-opleiding-en-toch-een-baan-dankzij-open-hiring>
- NU.nl. (2021, 20 juli). Herstelplannen van overheden drijven CO2-uitstoot naar recordniveau. <https://www.nu.nl/economie/6146618/herstelplannen-van-overheden-drijven-co2-uitstoot-naar-recordniveau.html>
- Omroep Brabant. (2020, 27 april). Aanzwellende roep om onderzoek naar verband tussen corona en luchtkwaliteit in regio Uden. <https://www.omroepbrabant.nl/nieuws/3191195/aanzwellende-roep-om-onderzoek-naar-verband-tussen-corona-en-luchtkwaliteit-in-regio-uden>
- Planbureau voor de Leefomgeving. (2020a). Veerkracht op de proef gesteld. https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2020-veerkracht-op-de-proef-gesteld-4288_o.pdf
- Planbureau voor de Leefomgeving. (a, juni). Van coronacrisis naar duurzaam herstel. <https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2020-van-coronacrisis-naar-duurzaam-herstel-4209.pdf>
- Planbureau voor de Leefomgeving. (2021). Thuiswerken en de gevolgen voor wonen, werken en mobiliteit: Op zoek naar trends, trendbreuken en kansen als gevolg van corona. <https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2021-thuiswerken-en-de-gevolgen-voor-wonen-werken-en-mobiliteit.pdf>
- Provincie Noord-Brabant. (2020, september). Beleidskader Economie 2030. <https://www.brabant.nl/-/media/9b124719ac13497295dc2593d99037d1.pdf>
- Provincie Noord-Brabant, Brabantse Ontwikkelingsmaatschappij, B5 & M7. (2021, februari). Actie- en Investeringsagenda Coronaherstel. <https://www.brabant.nl/-/media/3a0026eae-5a24cbfbo704f86a6080674.pdf>
- Raad voor de leefomgeving en infrastructuur. (2021). Naar een integraal bereikbaarheidsbeleid. https://www.rli.nl/sites/default/files/advies_naar_een_integraal_bereikbaarheidsbeleid_def.pdf
- Sociaal-Economische Raad. (2021, juni). Sociaal-economisch beleid 2021 - 2025: Zekerheid voor mensen, een wendbare economie en herstel van de samenleving. <https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/adviezen/2021/sociaal-economisch-beleid-2021-2025.pdf>

- Stadszaken.nl. (2021, 15 juli). Noord-Holland wil “duurzaamst Europees knooppunt” zijn en wijst locaties aan voor datacenters. <https://stadszaken.nl/artikel/3617/noord-holland-wil-duurzaamst-europees-knooppunt-zijn-en-wijst-locaties-aan-voor-datacenters>
- Stellinga, M. (2021, 10 september). Groene industriepolitiek, is dat een goed idee? NRC. <https://www.nrc.nl/nieuws/2021/09/10/groene-industriepolitiek-is-dat-een-goed-idee-a4057929>
- WRR. (2014). Hoe ongelijk is Nederland? <https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/verkenningen/2014/06/04/hoe-ongelijk-is-nederland/Vo28-Hoe-ongelijk-is-Nederland.pdf>
- WRR & KNAW. (2021, juli). Covid-19: Expertvisies op de gevolgen voor samenleving en beleid. https://www.wrr.nl/binaries/wrr/documenten/publicaties/2021/07/15/covid-19-expert-visies-op-de-gevolgen-voor-samenleving-en-beleid/212.009+-Expertvisies+op+de+gevolgen+voor+samenleving+en+beleid_WT_single.pdf